„Държавата срещу истината“

Румен Аврамов

Възпоменанието за „Спасението на българските евреи“ стана част от държавния празничен календар, приравнявано на Съединението и Независимостта (та дори на кирилицата). Предложихме тази дискусия защото смятаме, че отбелязването на 80-ия юбилей (през 2023 г.) бе значимо и симптоматично събитие, което година по-късно заслужава да бъде проблематизирано и подложено на аналитична ретроспекция.

Ще въведа разговора със седем кратки тезиса.

1. **Възпоменанието бе силно персонализирано и организирано по тоталитарен маниер**.

То протече по образ и подобие на президента, който държеше всички командни лостове. С неговия почерк, дневен ред и цели. Но и по модела от идеологическите кампании отпреди 1989 г. При ясен вертикал на културната власт и на мизансцена; с институционална координация, директиви, инструктажи, пропагандна машина…

С академична наука, върнала се към задачите си от „Възродителния процес“ и от други големи тоталитарни акции, а именно да изработва референтната, канонична, държавно одобрена доктрина. Новост в това отношение бе само тясната симбиоза с псевдо-историци, заели позиции в антуража на Р. Радев, в държавния апарат и в изработване на „линията“. Типични са вездесъщите Спас Ташев (постоянен съветник по темата в разни ведомства) и Силвия Авдала (лансирана в Международния алианс за възпоменание на Холокоста [MABX]; придружавала президента в негови срещи с еврейски организации в САЩ). Един по-широк кръжец включва още Георги Боздуганов, Даниела Горчева и др. Тези хора произвеждат интелектуално и фактологично несъстоятелни исторически конструкции, с професионално непочтени и негодни средства. БАН (особено Институтът за исторически изследвания) обаче с ентусиазъм ги трудоустройва, промотира, легитимира през съвместни проекти, конференции и възвания. Срещу което те участват в семпли инсценировки: „призовават“ президента да почете Борис III и той изпълнява; предоставят му трибуна (в Националната библиотека); правят „фундаментални“ приноси в доктрината (неотдавнашна книга на С. Ташев); изнасят сказки в чужбина…

Забележително е, че моделът се децентрализира: използван е за имиджови цели от политици, институции и гилдии като дипломацията или армията. И особено юристите, въпреки, че именно правници са изграждали и прилагали антисемитската система у нас. Благодарение лобизма на Иван Гешев и на Софийския университет това съсловие – в буквалния смисъл – си издигна бронзов паметник на софийския площад „Възраждане“.

2. **Бяха рециклирани и обогатени най-ретроградните послания**.

Възпоменанието остана свързано само със „Спасението“, а втората част („Жертвите на Холокоста“) тихомълком отпадна или бе силно приглушено. Но по-важна бе промяната в съдържанието.

Борис III като автократ очевидно импонира на Радев и царят бе върнат в епицентъра, изтривайки установилия се напоследък относително по-голям плурализъм на спасителите.

Цялата отговорност за депортациите, а и за расистките гонения, още по-безапелационно беше стоварена върху Райха с генералната индулгенция, че на 1 март 1941 г. германската армия е била на границите ни и не сме имали друг избор. По същата логика

би трябвало да оневиним комунизма, защото през 1944 г. съветската армия бе на границите. Относно евреите от „новите земи“, въпросът бе сведен до рефрена „искахме, но не можехме да ги спасим“, защитаван с жалки увъртания, евфемизми и казуистики за суверенитета в тези територии.

Роди се абсурдната теза, че Спасителят е *Държавата* с нейните институции, действали по предварително премислен и храбро отстояван дългосрочен план. Така Репресиращият/Конвоиращият/Осигурилият логистиката на изселването, стана покровител на жертвите.

В днешния дух на конспиративни теории, втори абсурден „принос“ обяви споразумението Белев-Данекер от 22 февруари 1943 г. за фалшификат на Държавна сигурност от 50-те години.

Като цяло, това представлява завършен държавен негационизъм, чиято цел е България да бъде изолирана от всякаква връзка с Холокоста чрез един непълен/осакатен разказ в разрез с историческата истина за съучастие. Той напълно се вмества в работната дефиниция за “отричане и изопачаване на Холокоста“, приета от Международния алианс за неговото възпоминание, където България членува от 2018 г.

3. Разказът за „Спасението“ е плътно впрегнат в надигналата се националистическа вълна.

Той не е съпричастност към евреите, а дъвка за българите. Самовеличаене на „изконно толерантния български народ“. Анти-комплексираща митология, която гали със заблудата за уникалност; узурпира и национализира личната почтеност на ограничен кръг хора, за да гради безкритичен образ на цялото.

Обратната страна е, че евреите са третирани като пасивен, безличен пластелин. От тях се взисква признателност, като всяко отклонение отприщва антисемитски атаки към „неблагодарните“.

Съответно Радев възприе националистическата и ксенофобска – путинска по същество – лексика и агресия. Позволява си да заплашва инакомислещите с „мерки от държавните институции“. Етикетира споменаването на отговорност като „анти-българско“; „предателско“; заговор срещу България; вменяване на вина и очерняне на страната вкл. – забележете – „чрез дебати, исторически чествания и трактовки“. Несъгласният с него външен свят е представен за изначално враждебен

Разказът обслужва и твърдата линия на президента към Северна Македония. Неслучайно особено активни в честването бяха членове на двустранната историческа комисия. А провокационното поклонение на Радев пред Борис стана в деня на вдигането на евреите в Македония, за което царят е пряко отговорен.

4. Известна промяна след 2013 г., все пак, има.

Със сигурност е по-голяма чуваемостта на гласовете, оспорващи едностранчивата официална версия. Те са на различима група историци, журналисти, юристи, есеисти, част от която е тук. През 2013 г. с проф. Надя Данова публикувахме двутомник с 2000 страници документи за депортацията, очаквайки, че те говорят сами за себе си. (За опонентите обаче фактите нямат значение.) Излезе факсимилно издание на знаменитата книга на Натан Гринберг от 1945 г. Доц. Здравка Кръстева от Софийския университет приведе тежки юридически доказателства за отговорността на нашите власти.

Няколко маркера са важни и на фона на доминиращия официален тон около и след март 2023 г. Призивът ни за признаване от българската държава на ролята ѝ в преследването и депортирането на евреите през Втората световна война събра 313 подписа. Три пъти повече от 2013 г., но далече от обръщане на общественото мнение. Появи се яркото писмо на Еми Барух до президента. Държавна агенция архиви публично опроверга твърденията на Ташев и Авдала за неавтентичност на споразумението от февруари 1943, като ясно доказа, че фалшификатори са именно те.

Видима бе промяната в позицията на еврейската общност или на части от нея преди и по време на възпоминанията. Тя открито заговори за депортациите; реагираше на манипулациите; също прави опит за осмисляне на честванията. „Шалом“ събра първото символно българско обществено присъствие на годишнината в Кавала. В това време Радев практически се (само)изолира от общността и следваше своя паралелна програма. През март т. г. тя беше сведена до честване на верния му фаворит Михаел Бар-Зоар, чието име – в бутафорна отплата – бе дадено на улица в с. Горско Сливово.

В чужбина казионната версия звучи все по-кухо. Сериозните наблюдатели отвън еднозначно асоциират страната с Холокоста. Забележим отзвук имаше монография на Надеж Рагару от 2020 г. (*„И българските евреи бяха спасени…“*), преведена през 2022 г. на български. Коментирана зад граница е (все още непреведената) книга на Джеки Конфорти (*„Откраднатият наратив на българските евреи и Холокоста“*). Юбилейната конференция, организирана от възпоменателния център Яд Вашем (май 2023 г.) бе нескрито критична. По думите на директора му Дани Даян, от три неоспорими факта за евреите под българско управление – спасение, преследване, депортиране – българската държава признава само първия. А традиционното разграничение между жертви, извършители и безразлични все повече отстъпва пред по-важното разделение между нациите, които гледат на Холокоста с отворени очи и онези, които прикриват или премълчават тъмните страни. На конференцията поведението на Бар-Зоар у нас бе дезавуирано, като той и българското посолство бойкотираха събитието. Сходна бе атмосферата на семинар в парижкия Мемориал на Холокоста през юни 2023 г. Накрая, под патронажа на Световния еврейски конгрес еврейските общности в България, Гърция, Северна Македония и Сърбия подписаха меморандум срещу изопачаването на историята.

5. Този напредък обаче е недостатъчен.

Въпреки личната стилистика, позициите, защитавани от Радев, са представителни за обширни сектори. Официалният наратив дълбоко е деформирал колективната памет и изследователското поле у нас. Това едва ли ще се промени скоро.

Освен с невярното представяне на депортациите, сме наводнени от често сладникави разкази за спасение (шампион е нескончаема рубрика на БТА), които рисуват превратната картина на едно общонародно движение. Страданията на евреите се омаловажават, снизходително се внушава, че антисемитизмът е съществувал само про-форма.

А би трябвало системно и всестранно да се проявява неговата съвършено реална и отблъскваща микроистория. Да се отиде отвъд политическото инструментализиране и стереотипното множене на героики. Да се обърнем към актьорите на злото – да проявим техните интелектуални биографии, мотивация, самооправдание. Защото институционалната и личностната история на антисемитската машина са не по-малко нравоучителни от доброто: те помагат да се разбере как държавата никога не изпитва

недостиг от хора, готови – по идеологически или материални подбуди – да се превърнат в изпълнители на нейните мрачни планове.

6. Тенденциите в България са част от глобален процес.

Негационизмът у нас е в съзвучие с основни мантри на войнстващия консерватизъм по света – в САЩ, Италия, Франция, Унгария, Полша… Те отхвърлят теми, свързани с миналото, пораждащи според тях усещане за вина и морален неуют.

Повсеместни са повиците за „нови исторически прочити“. Чрез апологетика на нелибералните предвоенни режими и на уж безукорното поведение на институциите им. Чрез размиване и отричане отговорността на съюзниците на Райха. Чрез реабилитиране на автократични фигури (Хорти, Петен, Антонеску, Борис…) и преобразуване на колаборационисти в спасители. Тъкмо тук е уместна важната уговорка, че някъде това все-пак се наказва: заради твърдението си, че Петен е спасил френските евреи, журналистът Ерик Земур е изправен пред съда за отричане на престъпление срещу човечеството.

7. Прогнозата ми за морален жест е песимистична.

Тогавашната българска държава не е замислила Холокоста, но тя има съучастие в него. Някога тази очевидност ще бъде призната, наред с изричане на извинение за депортациите и гоненията.

Днес обаче изглеждаме твърде далече от подобна стъпка. Не поради отсъствие на знание. Не и поради липса на прецеденти. Такива – напълно подходящи – са налице. През 1995 Жак Ширак го направи за Франция и сега, например на много училища в Париж върху паметни плочи е изписано, че учениците-евреи са вдигнати със съучастието на Виши.

Проблемът е, че социалните сили, заинтересовани да погледнат по друг начин на миналото са маргинални. Мнозинството предпочита красивите разкази, дори и да не са верни. Голяма част от академичната (в частност историческата) общност и политическата класа, виждат функцията си в продажбата на морални индулгенции и на флиртуващи с нацията доморасли митове. Търсенето – само за себе си – на историческата истина е дефицитна ценност.

Това състояние няма да бъде преодоляно преди да се осъзнае, че признанието не дамгосва нито с колективна вина, нито поколенията. Точно обратното. То произтича от един морален императив за (само)критичност. Знак е за цивилизованост; за почит към невинни жертви; за уважение към действалите почтено; за зряло отношение към винаги сложната цялостна картина.

Признанието само би издигнало достойнството на събитието, влязло в българската колективна памет като „Спасението“.